

С. Бричок

НОВАЦІЇ У ВИКЛАДАННІ ПРЕДМЕТІВ РЕЛІГІЙНОГО ЦИКЛУ В ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКОЛАХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Постановка проблеми. Розбудова української держави, соціальні, економічні і культурні реформи в суспільстві детермінували пошук нової стратегії розвитку системи освіти, зумовили суттєві зміни її пріоритетів і цінностей у напрямку поєднання традицій, досвіду та новацій. Реформування сучасної освітньої галузі вимагає врахування досвіду минулих поколінь, кращих традицій національної педагогіки. Шкільна освіта нині потребує нових методик, концепцій, форм навчання, створення яких у свою чергу вимагає ґрунтовного аналізу та переосмислення методичної спадщини, бо саме історичний досвід формування шкільної освіти – це значний арсенал корисних педагогічних ідей, педагогічних новацій. З метою ефективної організації навчально-виховного процесу у різних типах сучасних навчальних закладів вважаємо доцільним звернутись до досвіду використання новацій у освітньо-виховному процесі кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема у викладанні предметів релігійного циклу в церковнопарафіяльних школах.

Аналіз останніх досліджень з проблеми свідчить, що сьогодні зростає інтерес до вивчення функціонування церковнопарафіяльних шкіл в минулому України, адже вони вписали помітну сторінку в історію освіти та виховання.

Так, за останні роки значно збільшилась кількість досліджень, присвячених функціонуванню церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, суттєвий внесок у дослідження навчально-виховного процесу церковнопарафіяльних шкіл зробили Н. Бовсунівська (уроки музики у церковнопарафіяльних школах) [1], С. Бричок (організація навчального процесу в церковнопарафіяльних школах Волині) [2], Т. Джаман (розвиток системи навчання грамоти) [3], Л. Єршова (вивчення окремих предметів у церковних школах Волині) [2], В. Омельчук (освітні традиції духовних навчальних закладів) [9], І. Петренко (навчально-виховний процес церковнопарафіяльних шкіл Лівобережжя) [10]. Вони розширили і поглибили інтерес до діяльності церковнопарафіяльних шкіл, актуалізували досвід навчально-виховного процесу означених вище шкіл. Однак, важливі проблеми організації навчально-виховного процесу в церковнопарафіяльних школах залишаються недостатньо розкритими, зокрема, не вивчено застосування новаторських форм і методів викладання у цих школах предметів різного спрямування.

Тому саме аналіз новацій у викладанні предметів релігійного циклу в церковнопарафіяльних школах кінця ХІХ – початку ХХ століття буде предметом дослідження у нашій статті.

Основним завданням статті є розгляд новаторських ідей викладання Закону Божого, церковнослов'янської грамоти та церковного співу у

церковнопарафіяльних школах означеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Церковнопарафіяльні школи були найбільш поширеним навчальним закладом на Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Їхня діяльність відігравала велику роль, насамперед у ліквідації масової неграмотності населення, розповсюдженні елементарної освіти, у справі піднесення духовності народу. Св. Синодом було чітко визначено головну мету таких шкіл, яка полягала в «утвердженні в народі православного учения веры и нравственности христианской и сообщать начальные полезные знания» [11, 9].

Відповідно до мети навчальний процес церковнопарафіяльних шкіл регламентувався документами Міністерства освіти і Св. Синоду: статутами, положеннями, указами, програмами. Організація навчального процесу в таких школах, на відміну від інших типів початкових шкіл царської Росії, здійснювалась за єдиними правилами і програмою, виданими відомим педагогом Д. Тихомировим у «Правилах и программах для церковно-приходских школ и школ грамоты» у 1883 р. [14]. Д. Тихомиров врахував специфіку навчально-виховного процесу, його зміст та форми. Програма визначала напрями діяльності вчителів церковнопарафіяльних шкіл, регламентувала тижневе навантаження, визначала перелік обов'язкових предметів, що вважаємо досить позитивним у діяльності церковнопарафіяльних шкіл [14].

«Правилами про церковнопарафіяльні школи», що почали діяти з 1884 року, для однокласних шкіл передбачалось вивчення Закону Божого, церковного співу, читання, письма, початкових відомостей з арифметики, а в двокласних, крім того, давались відомості з історії церкви і вітчизни, географії та природознавства [11].

Найбільше уваги приділялось викладанню таких предметів, як Закон Божий, церковнослов'янська грамота і церковний спів (на предмети релігійного змісту відводилось майже 48 %) [2].

Під час викладання цих предметів вчителями застосовувались як традиційні, так і новаторські на той час підходи, форми і методи.

Поняттям новація у педагогіці позначають часткові, локальні зміни традиційної в змісті загальноприйнятої теорії і практики освіти без корінного їх перетворення (використання нового підручника, нового методу навчання) [5]. Нами здійснено аналіз викладання предметів релігійного змісту в церковнопарафіяльних школах з позицій використання новацій саме у цьому значенні слова.

Найважливішим з предметів був Закон Божий. У педагогічних часописах того часу вміщувалися численні новаторські ідеї священників щодо вивчення Закону Божого. Так, священник В. Сокольський у журналі «Начальное обучение» у статті «Уроки по Закону Божьему» пропонував проведення уроків комбінованого типу [13]. Вони передбачали п'ять ступенів розвитку мислення під час вивчення Закону Божого: аналіз, синтез, асоціацію, систему і застосування. Аналіз передбачав органічний зв'язок нових знань з уже отриманими, синтез – об'єднання нового предмета з

новими знаннями, під асоціацією мались на увазі висновки, які впливають із синтезу, система передбачала закріплення асоціативних знань у вигляді їх цілісного викладання. Рівень застосування визначався використанням моральних висновків у практичному житті. Однак В. Сокольський вважав бесіду і розповідь найкращими методами навчання. Він розробив чіткі і послідовні вимоги до розповіді: зовнішні – доступність і наочність; внутрішні вимоги – вільна, без допомоги книги, розповідь, частинами, але цілісна за ідеєю, а також чітка, розбірлива, неспішна, виразна мова [13].

Спираючись на дослідження І. Гербарта, В. Сокольський радив збуджувати під час уроків Закону Божого всі види інтересу – емпіричний, спекулятивний, естетичний, симпатичний, соціальний та релігійний. Емпіричний спонукає учня набувати знання, спекулятивний – об'єднувати й узагальнювати їх, естетичний робить розповідь піднесеною, симпатичний викликає співчуття, соціальний виховує любов до держави, до людства, релігійний розвиває прагнення до вищих цілей, розвиває любов до питань віри [13, 69].

В одному з методичних посібників для вчителів [8] гостро критикувалася книга «Про викладання Закону Божого» М. Ширського, у якій автор радив учителям дослівно заучувати Катехізис з учнями [8]. Він вважав основним методом засвоєння катехізису заучування його напам'ять. Для полегшення М. Ширський радив заучувати його хором, співаючи. Автори посібника доводили, що так вчити не можна, що необхідно шукати *нові* підходи до викладання Закону Божого [8]. Як бачимо, у викладанні здавалося б традиційного предмету творчі вчителі шукали нові нетрадиційні методи.

Складовою частиною програми церковнопарафіяльних шкіл, як підтверджують результати аналізу навчальних програм, була церковнослов'янська грамота. У пояснювальній записці до цього предмета наголошувалось, що він повинен бути окремою від російської мови дисципліною і за своїми завданнями та методикою викладання наближатися до Закону Божого. Пояснювальна записка рекомендувала, щоб «у церковнопарафіяльній школі навчання починали прямо з церковнослов'янської азбуки». Але у зв'язку з труднощами у сприйманні цієї азбуки, такий порядок відмінили і вчителям рекомендували навчати церковнослов'янській грамоті після російської. Новацією у вивченні церковнослов'янської азбуки було те, що у класах на стінах були розміщені таблиці «слав'янських письмен», за якими діти ознайомлювались ніби між іншим з рядковими та нарядковими знаками і скороченнями слів [11, 77]. На таблицях, як правило, були написані тексти молитов, причому відразу церковнослов'янською і російською мовами. Це давало змогу порівняти відмінні літери, окремі форми слів.

На підставі аналізу архівних матеріалів та публікацій у журналі «Церковно-приходская школа» ми зробили висновок, що навчання церковнослов'янської грамоти найефективніше здійснювалось за підручником М. Ільмінського «Обучение церковно-славянской грамоте в начальных народных училищах» [4].

Водночас журнал «Церковно-приходская школа» постійно друкував методичні поради вчителям щодо викладання тих чи інших предметів. Так, у вересневому, жовтневому, листопадовому номерах журналу за 1895 рік вміщено конспекти пробних уроків з церковнослов'янської грамоти [7], у яких, зокрема, цікавими новаційними знахідками можна вважати застосування прийому комбінованого читання статей релігійного змісту: читання частин статті спочатку із зупинками, потім швидке читання і переказ; приблизний перелік можливих запитань до тексту і їх значення у розвитку мислення учнів.

Не менш важливим предметом, порівнянно з попередніми, у церковнопарафіяльних школах вважався церковний спів. Вчитель повинен добре володіти методикою викладання, тому що вважалось: «для начальной школы своя методика необходима уже потому, что в ней пение является не искусством, а вводится, как предмет воспитательный, которому должны обучаться не избранные только или желающие, а все, как более, так и менее способные ученики» [6, 68]. Причому до методів викладання церковного співу висувались своєрідні вимоги, щоб він став «целесообразен и общедоступен для детей сельского населения, относительно весьма малокультурных в музыкальном отношении» [6, 68]. Учителі, які розуміли спів, навчали дітей співати не тільки молитви й тропарі, а й пісні церковні на вісім голосів. З цією метою при школах організовувалися церковні хори, з якими учитель був зобов'язаний працювати щодня по півгодини. У перший рік навчання з дітьми проводились підготовчі голосові вправи, спів з голосу, в унісон. Дітей вчили співати найпростіші церковні пісні. Другий рік навчання присвячувався співу літургії. Діти вивчали мажорну гаму, вчили співати по нотах вивчених пісень. Під час третього року навчання діти вивчали мажорну гаму, вчили співати всенощну, молебні, панахиду. При можливості вчителі співали з дітьми народні і патріотичні пісні. Учнівський хор співав у церкві в святкові дні.

У церковнопарафіяльній школі переважало навчання співу спочатку на слух, а потім аналітично, порівнюючи, і письмово, з поясненням нот та інших теоретичних правил рівно настільки, наскільки це було потрібно для співу.

В журналі «Церковно-приходская школа» за вересень-листопад 1891 року були надруковані методичні замітки до програми з церковного співу, в яких, враховуючи потреби школи і можливості вчителя, розглядалися питання методики: загальноосвітнє значення співу, нормальний курс співу, його доцільність і доступність, знання, які повинні бути у вчителя, огляд методів викладання співу відповідно до програми [6; 7].

Щодо новаторських методів викладання церковного співу, то слід відзначити, насамперед, оригінальну методику перевірки голосу і слуху учнів – не для визначення здібних і нездібних, а для того, щоб «отделить низкие голоса от высоких... и чтобы определить общую музыкальность класса, от которой будет зависеть продолжительность и вид приготовительных голосовых упражнений, упоминаемых в программе» [7, 203].

Новацією для того часу вважаємо запровадження принципу нотно-

лінійного письма на спеціально виготовленій дошці з чорної шорсткуватої американської клейонки, яка може служити три роки, є дешевою, переносною, швидко скручується і при цьому зберігає написане [7, 208].

Технологія ознайомлення дітей із різноступеневим співом, багатоголоссям, нотами, гамою, першою октавою, інтервалами описана на прикладі співу фраз «Амінь», «Господи помилуй», «Алілуя», молитов «Богородице, діво, радуйся», «Слава тобі, Господи», «Символ віри» [7].

За відсутності методичного посібника з навчання церковного співу такі публікації в журналі були дуже цінними і важливими, адже Св. Синод забезпечував журналом усі церковнопарафіяльні школи, тим самим створюючи посильну методичну бібліотеку вчителя.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Аналіз історико-педагогічної літератури та матеріали журналу «Церковно-приходская школа» дозволяють зробити висновок, що, незважаючи на недоліки, церковнопарафіяльні школи були важливим елементом народної початкової освіти, працювали за єдиними програмами, мали досить чітку систему викладання предметів. Вони відповідали потребам життя простого народу, дали елементарну освіту переважній більшості дітей бідних верств населення, долучили їх до християнських цінностей, давали можливість отримати грамоту, зрозуміти і вивчити церковні служби, церковні книги, сприяли формуванню духовності, культури народу, що було досить вагомим для досліджуваного періоду.

Вчителями церковнопарафіяльних шкіл здійснювався пошук новаційних ідей, форм та методів викладання навчальних дисциплін, які впроваджувались у практику викладання, зокрема, Закону Божого, церковнослов'янської грамоти, церковного співу.

У поширенні новаційних педагогічних ідей, форм і методів викладання серед учителів помітну роль відігравав журнал Св. Синоду «Церковно-приходская школа», який сприяв формуванню педагогічної майстерності вчителів, був своєрідним навчально-методичним посібником, трибуною обміну досвідом творчих учителів.

Перспективними вважаємо дослідження новаторських форм і методів підготовки педагогічних кадрів для церковнопарафіяльних шкіл кінця ХІХ – початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бовсунівська Н.М. Уроки музики в церковнопарафіяльних школах Волині кінця ХІХ ст. як засіб духовного розвитку // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. – Вип. 31. – Київ, 2003. – С. 316-323.
2. Бричок С.Б. Особливості навчального процесу у церковнопарафіяльних школах Волині кінця ХІХ – початку ХХ століття // Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць: Наукові записки РДГУ. – Рівне: РДГУ, 2001. – Випуск 16. – С. 144-150.
3. Джаман Т.В. Розвиток народної освіти на Волині (ХVІІІ-ХІХ ст.):

- Автореф. Дис. ...канд. пед. наук. – Тернопіль, 1999. – 19 с.
4. Ильминский Н.И. Церковнославянская азбука для церковноприходских школ. – СПб., 1888. – 167 с.
 5. Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 176 с.
 6. Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ // Церковно-приходская школа. – 1891. – Сентябрь. – С. 67-101.
 7. Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ // Церковно-приходская школа. – 1891. – Ноябрь. – С. 202-219.
 8. Народная школа. Руководство для учителей и учительниц начальных народных училищ: В 2 ч. – М., 1913. – Ч. 2. – 276 с.
 9. Омельчук В.В. Духовно-освітні традиції Волинського краю. – Дубно, 2000. – 108 с.
 10. Петренко І.М. Навчально-виховний процес у сільських церковнопарафіяльних школах Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Український селянин: Зб. наук. пр. / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 37-39.
 11. Правила и программы для церковноприходских школ грамоты. – 2-е изд. – СПб, 1894. – 163 с.
 12. Практические занятия и пробные уроки для готовящихся к учительству в начальных школах // Церковно-приходская школа. – 1895. – Октябрь. – С. 134-150.
 13. Сокольский В. Уроки по Закону Божьему // Начальное обучение. – 1903. – № 2. – С. 68-71.
 14. Тихомиров Д.И. Сборник правил и программ для церковноприходских школ и школ грамоты. – СПб., 1893. – 274 с.
 15. Фармаковский В.И. Начальная школа Министерства народного просвещения (по официальным источникам). – СПб., 1900. – 200 с.